947.766
Sh99k

PK 508.S45K6

К. Широцький.

КОЛІЇВЩИНА

SURPLUS
LIBRARY OF CONGRESS
DUPLICATE

(Гайдамаччина в 1768 році).

Видання
Т-ва „Час"
у Київі.

1918.

Друкарня
Т-ва „Час"
у Київі.

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY
AT URBANA-CHAMPAIGN
STACKS

LIBRARY U. OF I. URBANA-CHAMPAIGN

К. Широцький.

КОЛІЇВЩИНА.

(Гайдамаччина в 1768 році).

Видання
Т-ва „Час"
у Київі.

1918.

Друкарня
Т-ва „Час"
у Київі.

947.706
S499K

Коліївщина.

(*Гайдамаччина в 1768 році*).

Коліївщиною зоветься велике повстання, що вчинили були наші люде на Правобережній Україні за Гайдамаччини в 1768 р. Воно зоветься так через те, що гайдамаки мали ножі—„колії“, й ними вони заколювали своїх ворогів.

Під той час Правобережна Україна тяжко стогнала з великої біди—від безправности, вічної єгипетської роботи польським панам та від польської шляхецької сваволі, що запанувала була на Правобережжу. Тоді ніхто не насмілювався стати й боронити бідних людей, лиш взялися за це гайдамаки з козаком Максимом Залізняком та Іваном Гонтою.

Гонта й Залізняк схотіли вибороти наш український народ з неволі й завести на Україні ті добрі порядки, що були тут перед тим покасовані поляками.

Колись вся наша українська земля була вільна, не було хлопа—ні пана, всі були рівні і

у всьому мали однакове право. Славний козацький гетьман Богдан Хмельницький після довголітньої війни з Польщею запровадив був на Україні республіку з національним (народовим) військом і демократичними порядками та виборним урядом, що заправляв так, як була на те воля самого народу.

Одначе невпинні війни з Польщою й татарами знесилили Україну й це змусило Богдана Хмельницького р. 1654 увійти в згоду з Москвою, аби одна держава помогала другій на війні, й щоб жити по-братерські, як дві незалежні і самостійні держави. Але Москва зрадила Україну і разом з Польщею, після смерти Б. Хмельницького, поділила наш край на дві половині. Та половина України, що на правому боці Дніпра—Галичина, Поділля, Волинь та Київщина—відійшла до Польщі, а решту на лівому боці, де тепер губернії: Чернигівська, Полтавська, Катеринославська й Харьківська,—Москва лишила собі.

Козакам не подобалось, що Україну роздерто на дві частини; вони довго воювалися за свою волю з поляками і з москалями, та даремне. Злучити до купи всю Україну вже не можна було. Даремно вони прикликали й турків та шведів до помочі—не помогло нічого.

Московські господарі на Лівобережній Україні знищували козацький лад та вольности, задобрюючи до себе старшину та помалу касуючи

українські закони, уряд і школу, а Польща те саме робила в Правобережній Україні більш рішуче і за те викликала проти себе кріваву помсту від народу.

Польща скасувала козаччину, землю роздала шляхті, а народ повернула у панщину, наклала на людей ріжні чинші, податки, запровадила роботи. Щоб стримувати народ від бунтів, ляхи тримали по своїх дворах польське військо або гайдуків-козаків, набраних з наших таки селян, а самі служили тут за всяких комісарів, губернаторів, отаманів, посесорів.

Найбільші пани—Вишневецькі, Яблоновські, Потоцькі, Радзивили, Сангушки, Любомирські були у себе наче царі, навіть мали право над життям людей. Пан міг продати і вбити свого підданця, або передати це право иншому шляхтичеві, чи навіть жидові-орендареві. На це йому дозволяли польські закони, які виробляли самі-ж шляхтичі, бо в Польщі здавна був такий лад, що заправляли усім в державі тільки шляхта та католицьке духовенство.

Через велику силу духовенства пани дістали право й над людським сумлінням. У них велику силу мали ченці єзуїти. Єзуїти дбали про те, щоб весь світ повернути на католицьку віру якими-б то не було засобами. Вони забрали були до своїх рук школи по всій Польщі і там виховували дітей, як хотіли, не дивлячись на те, ка-

толики вони, чи православні, поляки, чи українці. Далі єзуїти завели католицьку проповідь і нарешті надумали завести на Україні унію, цебто єдність православія з католицтвом: уніяти правили службу Божу й молилися по православному, тільки визнавали над собою зверхність римського папи. Така єдність була-б добрим ділом, коли-б її утворювати по згоді, а не накидати силоміць. На неї приставали українці, але Польща саме в той час, про який іде мова, робила навпаки, чинила люті ґвалти, хотіла вважати уніятів за людей польської віри й казала їм перестати бути українцями. Через таке спольщення зміцнялося польське панування на Україні. Хто визнавав себе поляком, той дістав ріжні милости й вигоди: землі, уряди і права рівні з шляхтою, тим то більшість української шляхти пішла на цю спокусу і зрадила свій рідний край.

Тільки простий народ не католичився й не польщився,—хоча чого тільки з ним тоді не робили?! Українців позбавили всіх прав, а селян-кріпаків мали гірше як за скотину, поневірялися над вірою, св. церкви віддавали на оренду, і хто хтів шлюб взяти, чи дитину охрестити,—мусив уперед іти до орендаря і платити йому, щоб впустив до церкви. Нема що казати, гірко було у польському ярмі.

Проте народ в ті часи ще памятав колишнє вільне життя і сподівався, що таки повернуться

ще кращі часи та й дбав, як міг, щоб стати як колись по-козацькому за правду й волю. Не було козаччини, то люде йшли в гайдамаки, а їм допомагали лівобережні козаки та правобережні манастирі, що підлягали українському архиреєві, який жив тоді в Переяславі і був незалежний від польських державців та урядовців.

Ото-ж у тих манастирях та лісах і нетрях гайдамаки й ховалися від лядських знущань та думали над тим, як-би визволити з біди всю Україну. Ченців та слуг у тодішних манастирях було багато; вони жили по великих манастирських хуторах, лісах, млинах, пасічиськах, на сіножатях, на нивах. Не диво, що до них утікало від панщини багато людей, приїздили сюди й запорожці, що жили в Січі за Дніпровими порогами і помагали своїм братам, чим могли. Вони ходили з місця на місце та й підбурювали людей проти Польщі; вони збірали по лісах цілі ватаги та й вивчали їх муштри військової.

Ті ватаги звалися гайдамацькими, а в Галичині опришками.

Слово „гайдамака“ визначало своєвільну людину. Таких своєвольців набіралося часом дуже багато. Щоб ніхто не міг до гайдамаків учепитися, вони вписувалися в манастирські послушники, в манастирські слуги, в манастирські рибалки, шинкарі, лісові козаки (курінні).

Найбільшим притулком і осередком гайдамацьким були Мотронинські ліси, де стояв Мотронинський манастирь св. Трійці, що й тепер істнує на Київщині, в Чигиринському повіті. Там був тоді ігуменом славний Мелхиседек Значко-Яворський. Мелхиседек був і доглядачем (благочинним) над усіма православними церквами в тодішній Польській Україні.

Сам Мелхиседек був родом з Лівобережжа й, значить, не був польським підданцем. Коли Мелхиседек вчився в Київі, в Академії, то, прочувши там про знущення над нашим народом у Польській Україні, покинув свою науку, втік на Правобережну Україну і вступив там до манастиря, щоб боронити народню віру; там його р. 1753 вибрали за ігумена, а після (1761) поставили правителем (благочинним) православних церков у Польській Україні.

Мотронинський манастирь виглядав у той час наче справжня фортеця. Він стояв у непроходному лісі, навколо було висипано високий вал на 1750 сажнів удовж і побито частокіл, а ченці мали зброю й були здатні до оборони.

От тут і почали року 1766-го скупчуватися гайдамаки.

З Мелхиседека був добрий лікарь. Він завів у манастирі аптеку, про яку йшла чутка аж загряницю й до його великими гуртами йшли люде на сповідь, на пораду, сходилися люде і з жалем

про свої кривди. Щиро та прихильно Мелхиседек ставився до тих нещасних і навіть надумав був поїхати до московської цариці Катерини просити її, щоб вона заступилася за український народ перед польським королем.

Той рік (1766), коли Мелхиседек їздив до цариці, був для українців дуже тяжкий. Всюди ходило польське військо, ловило втікачів і посилало усіх до Корсуня, а там ксьондз Мокрицький намовляв кожного пристати на польську або уніятську віру. Одинадцять тисяч нашого народу було зігнано під Вільшану робити коло польських таборів; хто не слухав, у того відбиралося добро, а багатих катували й зачиняли в тюрми, били палицями, різками, часом катували цілі міста й села. Так було з Черкасами, Жаботином, Млієвим і ин.

Тоді наші люде наважились боротися з ляхами не на життя, а на смерть.

Де-хто з православних з'їхалися р. 1766 у Слуцькому й прирадили там розпочати війну. В слідуючому 1767 році до Мотронинського манастиря почали „викликати на затяг“ гайдамаків, а чернець Филостерв Самбек поїхав ще на Січ просити підпомоги у запорожців. Отож з нового— 1768 року—й почалася та народня війна, що зветься коліївщиною.

Діло сталося так, що цариця Катерина, почувши від Мелхиседека про лядські знущання,

просила Польського короля дати українському народові право вірити, як він звик. Король послухав цариці й дав тоді де-які пільги народові: дозволив будувати нові церкви, відправляти службу по своєму й навіть вибірати послів до сейму—такого зібрання, де виборні люде давали раду королеві.

Шляхті це дуже не вподобалося. В м. Бару (на Поділлі) шляхта зробила собі з'їзд і там постановила підняти бунт проти короля, щоб знов відібрати у православних надані їм права. Ті шляхтичі бунтарі звалися „конфедератами". Розійшовшись по Поділлю, Брацлавщині, Київщині та Волині, конфедерати силоміць перетягали до себе панів, що держали руку за королем, примушували їх віддавати гроші, харчі й військових людей; всюди вони грабували й лили неповинну кров. Конфедерати ніби рятували так свою волю й віру. Заправляли конфедератами Михайло Красінський та Юзеф Пуласький.

До конфедератів приставали польські жовніри, що стояли постоєм на Україні, а пани збірали ще й віддавали туди своїх двірських козаків, набраних таки з панщизняних людей. Католицький чернець Марко Яндолович з Бердичіва з хрестом у руках ходив по Україні, а за ним й инші проповідники підмовляли шляхту до бунту. Над тими, хто не хотів приставати до конфеде-

ратів та стояв за короля, конфедерати тяжко збиткувалися.

В Млієві в ту пору (29 чревня 1766 р.) так постраждав од конфедератів титарь Данило Кушнір. Щоб ксьондзи не змогли правити в Мліївській церкві своєї служби, Данило Кушнір зложив у скриню церковний посуд і сховав його під дзвіницею. За це ляхи його скарали на смерть. Щоб налякати людей, вони зігнали до Мліїва всі сусідні села, потім старого Кушніра привязали до стовпа, об'язали його руки соломою, облили смолою й підпалили. Коли руки згоріли до ліктів, відрубали йому голову й настромили її на високу щоглу. Голову Данила Кушніра селяне викрали й привезли за Дніпро до Переяслава. Архирей Гервасій Лінцевський зустрів її й з великою шаною поховав у Переяславському соборі.

Тим часом всюди по Україні було розставлено лядське військо, а наші люде повинні були його одягати й годувати, неслухняних грабували й убивали, а губернатор у Мошнах похвалявся вирізати всю свою губернію, коли вона не пристане до конфедератів. Уманський губернатор Младанович так само дер з селян, як ніхто, й за ті гроші купував конфедератам рушниці та пишні убрання...

Конфедератам допомогав грішми сам папа Римський і на ті гроші вони були найняли собі

до підмоги татарську орду, яка мала прийти грабувати Україну.

Насильства конфедератів списав Т. Шевченко:

Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні;
Розбрелися, та й забули
Волю рятувати,
Полигали я з жидами
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили,
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

Так воно справді й було. За благословенством ченців гайдамаки зносили в нетрі, ліси та яри зброю, вчилися муштри і рушали на ворогів.

В яр сходилися,
Мов з хреста зняті,
Батько з сином
І брат з братом
Одностайне стати;
На ворога лукавого
На лютого ляха
Лагодили самопали,
Ратища стругали.

Проводарями у гайдамаків були запорожці; вони давали їм лад і водили на бій. Їх добре знав архимандрит Мелхиседек, бо як їздив по ріжних селах і манастирях, то здибався там з козаками, з простими людьми й з панами.

В Медведівському манастирі в теперішньому Чигиринському повіті, пробував тоді запорожський козак Максим Залізняк. Він став тепер найстаршим отаманом над усім гайдамацьким військом. Залізняк походив з Запоріжжя, власне з нинішньої Херсонщини, де він мав зімовник у Громоклії, і теж не був підданцем Польщі. Там, на Запоріжжі він служив у війську гармашем у Тимошівському січовому курені, а опісля був сотником. Залізняк бачив багато світу, бував у далеких походах, на рибальстві знався, знав добре степи, ліси й річки.

Прочувши про польські насильства на Правобережжу, він перебрався до Київщини та й став збірати гайдамаків, а щоб ніхто до нього не чіплявся з польських панів та жовнірів, він вписався в слуги Жаботинського манастиря. Згодом Залізняк перебрався до Мотронинського манастиря, де пробував Мелхиседек. Там і престарий батько Залізняків Григорій доживав свого віку, він прийшов теж сюди з Запоріжжя. Максим Залізняк тоді мав уже років з сорок; на виду він був повний, уродою хороший, мав русяві невеликі вуси, на зріст був не дуже високий, але кре-

мезний і дужий, його вдача була залізна і мабуть що за неї його на Січі й прозвали Залізняком.

Залізняк добре вмів грамоти і був дуже богобоязливий; ні дітей, ні жінки у нього не було, бо запоріжські козаки рідко женилися, хіба що сиділи постійно не на Січі, де зовсім не приймали жонатих, а десь по зімовниках.

Вкупі з Залізняком прийшло до Мотронинського манастиря ще 7 запорожців. Вони осілися й почали муштрувати гайдамаків.

Отаманом над ними був уперед Ясько Шелест, який мав на те листи від цілого Запоріжського товариства, а потім, коли Шелеста вбито,— його заступив Залізняк. Залізняка гайдамаки називали полковником, а його помішників, Неживого й Бондаренка—курінними отаманами.

Ченці з поруйнованих ляхами манастирів та кілька священиків з тих, що були вигнані ксьондзами, прийшли до гайдамаків перші. Вони привели за собою простих людей, і Залізнякове військо почало швидко зростати.

В Холодному Яру, в Мотронинських лісах, недалеко від р. Тясмина, Залізняк заклав військовий кіш для свого війська і збірав туди зброю та харчі, скуповував одіж.

Люде помогали гайдамакам. Коли кому з гайдамаків чогось було треба, то він виходив на шлях, прокидав на нім повсть і стромляв ратище

в землю; хто йшов чи їхав, той і клав на ту повсть сухарів, пшона, хліба або й гроші.

Кіш Залізняка було обкопано виспою й побито частоколом. Посередині його було висипано купу грошей на всякі військові потреби, стояли казани (тулумбаси),—в них били, щоб скликати товариство до гурту, тут-же був майдан і „гульбище“, де гайдамаки забавлялися, чим хотіли. Був і пастівник для гайдамацьких коней та худоби.

В день св. Юра в Лебединському манастирі Залізняк з своїм військом справив свято „посвячення ножів“ для війни з поляками. На свято зібралося сила народу. З Холодного Яру привезли вози з ножами. По-між возами пішло духовенство з кропилами, а за ним несли корогви, наче на Великдень.

Мелхиседек Яворський благословив Залізняка на війну. „Молітесь, братія“,—казав він,— „Україну спасайте, не дайте пропадати. Вже віддавна пожар не гасне й наші люде мруть, конають по тюрмах, голі, босі—діти нехрещені ростуть, дівоцька краса у ляха в'яне, а козак конає в ярмі. О горе, горе! Молітесь, діти. Страшний суд ляхи в Україну несуть. Згадайте ж праведних гетьманів, що боролись за Україну, і будьте такими, як батьки. За нас душі праведних і сила св. Михайла! Молітесь, братія“.

Гайдамаки помолилися, а по молитві розібрали ножі.

Так ще славної пам'яти Богдан Хменьницький воював свяченою шаблею. Свячені ножі мали нагадувати гайдамакам, що вони йдуть за святе діло й що кожен з них, як Богдан Хмельницький, повинен дбати про те, щоб Україна не знала над собою ніякого чужого панування.

З-під Лебедина Залізняк пішов виганяти ляхів зо всіх усюдів: з Медведівки, Сміли, Черкас, Корсуня, Богуславу, Лисянки, Боярки, Уманя, зо всієї Київщини, Поділля й частини Волині. Він виганяв конфедератів, добував силою польські замки, переманював до себе двірських панських козаків.

По дорозі Залізняк закликав до себе ввесь нарід і з своїми помішниками—отаманами пускав між люде свої „вірючі листи". Де треба було, Залізняк читав тії листи сам.

„Ви всі, хто жиєте в панських та ксьондзівських маєтках,—посалося в тих листах—настав час вибіратися з неволі й тягости. Бог з високого неба зглянувся на вашу неволю, почув плач ваш і послав оборонців помститись за ваші нещастя. Приставайте всі до нас, хто хоче мати волю й права; йдіть за нами, хто з чим може. Покидайте свої хати, жінок і дітей. Бог дасть перемогу й ви самі станете вільними, як вигубите гадюче шляхетське кодло, яке досі ссало нашу кров. Призовіть Бога на поміч і прибувайте до нас".

Прочувши за Залізняка, всюди виходили до нього сільські громади з поклонами й церковними хоругвами,—навіть з далеких сіл, що були збоку від дороги, де Залізняк проходив. З яких сіл не виходили люде, туди Залізняк посилав своїх отаманів довідатися, чи нема в тих селах ляхів, щоб їх прогнати, а добро їхнє забрати до військового скарбу. Це добро гайдамаки переводили на гроші, що потрібні були Залізнякові для війни.

По дорозі Залізняк відбирав від орендарів церкви, проганяв панів. Велику поміч він мав од своїх близьких товаришів та инших гайдамацьких начальників, серед яких найбільше вславився: Неживий, Швачка, Бондаренко, Журба та славний козацький сотник Іван Гонта. З ними Залізняк виробив собі порядок, як найлекше побороти ляха, і він був вже безпешний, що діло його вийде на добре. Вести війну з сильним ворогом треба було уміючи, не можна було всього крушити й вибивати без розбору.

Дума гайдамаків була така, щоб вперед захопити в свої руки Київщину й там завести казацтво, а тоді, маючи військову силу, гонити з нею ляхів зо всієї України.

Київщину гайдамаки здобували таким чином, що розбили її на-четверо частин і в кожну частину послали свої ватаги. Одна ватага з Нежевим пішла до Дніпра коло Чигирина, друга з Бондаренком—на границю з Київським поліссям, третя

ватага, під проводом Швачки, стала коло Білої Церкви, а сам Залізняк пішов до Умані через Медведівку, Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку то що, де його вже чекав Гонта з козаками.

В цих чотирьох частинах було розміщено найбільші загони гайдамацькі. При потребі всі їх можна було легко зібрати до купи. В цьому була велика сила гайдамаків, що вони все робили по розумному й ляхи-б їх без брехні та чужої допомоги не подужали. У гайдамаків було багато сміливости, мали вони добрих отаманів, були їм знайомі всі місця й дороги, та ще й помагав їм увесь народ.

Всі ватажки гайдамацькі були до свого війська близькі, бо були вони люде прості, з гарячею любовю до рідного краю.

Ватажок Семен Неживий, наприклад, був з роду простий гончар. Після він пішов на Січ, там товариство обрало його курінним отаманом, а при Коліївщині він став Залізняковою правицею. Селянам за Коліївщині він зробив багато добра, бо конфедерати й всі лихі розбійники, що тоді об'явилися, грабували простих людей, а Неживий з гайдамаками їх всюди прогонив; відбирав від конфедератів награбоване добро (харч, коні, худобу) й віддавав назад, кому воно належало. Собі він не брав нічого,—навіть того, що було потрібне

для війська; за все, що його хлопці брали по селах, він сплачував грішми.

Неживий добре тямив, що всі ватаги гайдамацькі будуть дужчі, як що йтимуть разом. Для того він був до Залізняка й до других ватажків близьким чоловіком, завше схиляв гайдамаків до дружности і жваво про все, що робилося в гайдамацькому війську, давав звістки за Дніпро в Лівобережну Україну. Він завів у своїй ватазі гармати, й одна з них дуже довгоноса та велика, звалася „Чапля“.

Так само й Яків Швачка (Журилівський курінний отаман), що найбільше орудував коло Василькова, Білої Церкви й Фастова, був простий з роду. На Січі він дослужився до курінного отамана.

Гайдамацька ватага його була така велика, що він її поділив на двоє і половину передав Журбі. Стан його був у Фастові й звідти він чинив суд і розправу, не милуючи нікого. Трупи ворогів він давав ховати старцям-торбарям.

Пісня народня так співає про Швачку:

„Ой ходить Швачка по Хвастові
Та в жовтих чоботях;
Ой вивішав жидів, ой вивішав ляхів
Та на панських воротях.
Та ходить Швачка по Хвастові
Та став собі в кутку:

Ой немає жидів, ой немає ляхів—
Ох, мій тяжкий смутку!
Та пішли старці-торбіїники
Та стали ляшків бити
Ой, було-б вам ляшки-панки,
З людей не глумити!..

Імя Швачки на всіх наганяло страх, тому де-які гайдамаки, щоб полякати ляхів, видавали себе за Швачку. Як попався пізніще Швачка в московські руки й був засланий на Сибір, то по нім в піснях „голосила вся Україна“.

Іван Бондаренко був не гірший від инших отаманів. Він походив з Волині, з під Житомира, з с. Грузького. Дуже переслідував ксьондзів, орудував там, де тепер Радомисльський повіт на Київщині. Казали, що Бондаренко був характерник і що його не браля куля. Бондаренкова могила стоїть нині по дорозі з с. Залісся до Заполля.

Окрім цих товаришів Залізняка було ще багато менчих ватажків, які залежали від старших отаманів.

Так гайдамацькі ватаги: Носа в Звенигородщині, Паралюша в Уманьщині, Романченка коло Вільшаної, Саражина коло Боярки, Чорного в Черкащині і Смілянщині, Микити Чорного в Уманщині—залежали від самого Залізняка.

До Неживого належали: Василь Шелест в Мотронинських лісах, Василь Смілянський, Іван

Таран під Лебединoм, Шунбра з Смілянщини. Швачці були підвласними: Микита Москаль з Бердичова, Сава Плиханенко в Білоцерківщині, Грицько Вовк, ватажок Максим на Поліссю, Бандурка, Гловацький та инші.

Всюди коло Гранова, Теплика, Тульчина, Немирова, Ладижина, Гайсина, Конелі, Балти, Могилева були свої ватаги.

Але найбільше за всіх гайдамацьких отаманів вславився Іван Гонта, що був найближчим товаришом Залізнякові. Гонта був простий кріпак пана Селезія Потоцького. Народився він в с. Росішках, Уманськ. пов. на Київщині коло 1721 р. Пани його безупинно сварилися з другими панами; вони любили пишноту і для того тримали в себе двірських козаків. Ті козаки були потрібні також на гайдамаків, а набіралися вони з селян.

Гонту Потоцький забрав до двірського війська ще тоді, як він був парубком і служити Гонті довелося в Уманю, де були палаци Потоцького. Пани Потоцькі були лихі: люде відбували їм панщину на полі й в дворі, садили їм сади, копали стави й озера, мурували фортеці й палаци. Хто бунтував, того пани вбивали, а часом то вирізували й цілі села. Такою жорстокостю був вславився Йосип Потоцький.

Памятаючи це, Гонта вболівав душею. Але на службі старався й не бунтував. Швидко він з простого козака вислужився на отамана; його

полюбили й слухали не тільки козаки, а навіть шляхтичі, які бачили, що через Гонту можна тримати козаків у руках.

Коло 1755 р. Гонту зробили сотником над козаками й Гонта тим самим прибрав до своїх рук велику силу. Потоцький тоді дав Гонті маєтки—рідне село Гонти,—Росошки та с. Урадівку. В Уманю над Гонтою ніхто не мав права, а тільки один губернатор. Навіть полковники козацькі й ті не мали до нього діла. Служили-ж разом з Гонтою в двірських козаках полковники Обух й Магнушевський та ще сотники: Уласенко, Ярема Панко й инш.

Гонта таки вартий того був, щоб його покласти нарівні з шляхтою, бо він не був темним чоловіком, а добре освіченим й ученим: окрім своєї мови вмів латині, а повертався між панами так, що ніхто не пізнав-би, що він з простих козаків.

Такого чоловіка ляхи приймали, як рівного, хоч і не любили його, бо він не був католиком й вступався завше за простих людей перед Потоцьким, жінка-ж Гонти, кажуть, була католичка. Від неї було в Гонти троє дочок і син.

Як бачимо, Гонта хоч був чоловіком заможним і освіченим, свого народу не кинув, як то зробили були инші православні пани. Він любив бідних людей, будував православні церкви. В рідному селі Гонти,—Росошках досі стоїть храм на три верхи, ним побудований. В містечку Воло-

дарці Гонта був титарем. Між священниками в нього було багато приятелів. Гонта радився з ними як-би то дати волю Україні, а тим часом в 1768 р. він почув про Залізняка й його листи. Тоді він зважився пристати до гайдамаків, щоб вкупі з ними боронити голоту й рідний край від неправди.

Було це так: король польський, не маючи сили подолати конфедератів, викликав до себе на підмогу московське військо. Конфедерати, налякавшись, що в них не стане сили подужати москалів, прислали в Умань наказ, щоб Гонта з козаками йшов їм на поміч.

Гонта сильно розгнівався тим. Він не хотів йти проти свого народу; до того-ж і уманський державець Потоцький був проти конфедератів. Сам він стояв за короля й через те писав до Гонти листи, щоб він не слухався конфедератів.

Тоді уманський губернатор Младанович, що стояв на боці конфедератів, почав пильнувати за Гонтою, перехоплював листи до нього від Потоцького й нарешті таки звелів йому з козаками вийти на Російську границю по берізі річки Синюхи.

На границю Гонта вийшов, бо Потоцький проти того не мав нічого, але тут він стояв мовчки, не помагаючи конфедератам, а тим часом багато тисяч гайдамацько-козацького війська вже з'явилося на Вкраїні. Це була не якась там мала катага. То повстав проти гнобителів увесь народ,

бо не стало йому терпцю. Треба було помститися за невитримані знущання, за наругу своїх прав, за зневагу давніх звичаїв, за образу святої предківської віри—за все, що з давніх давен згущувало й збільшувало зненависть народу.

Керував військом Максим Залізняк. Коло нього були його порадники. За ним маяло багато корогов, прапорів, бунчуків, цілий ліс списів, ціле море голів. Він йшов, наче якийсь визволитель. Без ліку коней й незчислимі обози (батовні) тягнулися ланами.

Хто лиш чим міг, помогав гайдамацькому війську: винники—горілкою, селітреники—порохом, хлібороби—харчами, кіньми, худобою, кравці давали одіж, ковалі кували шаблі й списи, старці-кобзарі підбадьорували гайдамаків співами й грою на бандурах про славні старі лицарські часи.

Пішла була поголоска, що ніби сама цариця Катерина хоче помогти гайдамакам й що ніби вона видала Залізнякові „Золоту Грамоту“ і люде дійсно чекали на підмогу москалів.

Нема що списувати тих дрібних баталій, в яких показали себе гайдамаки; все це записано в літописах.

Звісно, яка то мала бути війна, що повстала за волю і віру, бо нема сили дужчої за віру і свободу. Вона непереможна як ті скелі серед бурхливого моря. З самого дна морського підіймає вона до неба свої непереломні мури. Й горе

кораблеві, що наскочить на цю скелю. Тріски летять від нього й лиш чути жалібний крик потопаючих...

Так і тоді дух нашого народу піднявшись вгору, все розбивав, що було йому зненависне. Польські залоги всюди втікали з городів, безсоромних орендарів було перевішано, панів вигнано або перебито.

Не про військову здобич думали тоді гайдамаки, не про те, щоб нагарбати червінців, дорогої зброї, гаптованих жупанів й бистрих коней, а про долю батьківщини. Вони йшли за кривди над своїми батьками, жінками й дітьми... Була надія, що далі краще житеметься, що не буде вже на Україні ні хлопа, ні пана, а скрізь забуяє воля, вільні ниви зазеленіють, що

Ожиють гетьманами
В золотім жупані,
Прокинеться доля,
Козак заспіва...
В степах України
Блисне булава...

Гайдамаки з Залізняком йшли до Уманя, де замкнулося багато польського війська і куди було покликано Гонту з козаками.

Уманський губернатор Младанович, скарбник Потоцького,—Рогашевський й полковник ко-

зацький Обух, що давно вже не любили Гонту, хотіли були спочатку вбити Гонту, але на то треба було суду, бо Гонта не був простий козак, яких ляхи мали просто за скотину. Вони прискаржували Гонту, що він зноситься з гайдамаками, але того не могли довести і тільки наказали Обухові пильно дивитися за ним. Через те одного разу, як приїхали в козацький табір до Гонти якісь духовні люде з Київа, то Обух звелів їх заарештувати, потрусити й приставити в Умань з найденими паперами. Викликали туди й Гонту, думали вже його судити, та поміж тими паперами не було нічого злочинного—лише самі церковні книги. Тоді ляхі почали задобрувати Гонту. Сам губернатор перепрошував його і впорядив на його честь бенькет. Тим часом, незабаром, до Умаия підступив Залізняк. Сполохані пани й жовніри зо всіх усюдів: з Білої-Церкви, Немирова, Брацлава, Тульчина втікали до Уманя, щоб сховатися тут у фортеці.

Умань тоді був сильний; довкола було покопано рови, насипано вали, побудовано городні, в середині стояв панський двір ніби справжня фортеця, добре захищений двома брамами та валами, а навколо міста були розставлено гармати. Всередині стояло кінне й піше військо під керуванням Ленарта і панські козаки, яких губернатор покликав до Уманя з табору над Синюхою. Пани зострахом чекали гайдамаків, від котрих:

Купою на купі
Від Київа до Умані
Лягли ляхи трупом...

Але прості люде ті міркували инакше і охоче приймали своїх визволителів. В Черкасах Залізняка зустрівали наче царя: з боків стояв народ, коли той в'їздив у місто. Натовп вітав його радісними криками. Гайдамакам викочували на вулицю барилка з усякими напоями й горілка текла річками. Хлопчики на вулиці робили в ній запруди. В Каніві одна жидівка схотіла охреститись й люде наскидали їй стільки грошей, що не можна будо довезти конем.

В Умані-ж було инакше — там приносили дари Гонті, аби він боронив Умань від гайдамаків. Губернатор частував сотників козацьких. Пани й жиди принесли Гонті багато червінців. Але Гонта не схотів лишатися в Умані й виступив з своїми козаками до Звенигородки. Залізняк же тільки того й чекав. Він переманив вже до себе Лисянських козаків, з Сміли дожидався ще Гонти, який тепер йшов назустріч.

По дорозі здибав Гонта з козаками багатьох лядських втікачів: то так до Уманя збігалося все, що чуло за собою неправду й гріх. Вже не вміщалися люде в Умані, так багато їх набігло. Ставали вже табором за містом.

Младановичові радили, поки ще можна, як небудь завернути Гонту й вбити його, та те вже було запізно.

Зійшлися Гонта й Залізняк з військом за Лисянкою коло Соколівки в Грековому лісі. Гонтові козаки знали й раділи тому, що Залізняк хоче дати волю Україні тай мали велику охоту до нього пристати. А Гонта хоч і здавна вже почав зносини з Залізняком, та робив те крадькома, нікому нічого не кажучи, щоб часом перевертні-полковники не завернули козаків назад.

Гонта змовився лиш з сотниками Уласенком та Яремою Панком й разом з ними постановив перетягнути козаків до гайдамацького війська.

Полковники Магнушевський та Обух, одначе, помітили це того-ж самого дня, як підійшли вони до Соколівки. Магнушевський, об'їзжаючи козацький табор в ночі, побачив, що нема вартових. Йому сказали, що їх прийняв Гонта. Тоді Магнушевський поїхав в шатро до Обуха, щоб разом з ним піти й застрілити сонного Гонту, але обидва побоялися козаків.

Залізняк-же на другий день під'їхавши до табору Гонти, сказав:

— А що, пане брате, чи ти здіймеш руку на своїх братів й будеш боронити ворогів нашого народу й нашої віри? Ми йдемо за батьківщину, за віру та за волю. Приставай до нас, пане брате.

Обух і Магнушевський, чуючи це, звеліли козакам йти на гайдамаків в бій. Але Гонта й сотники спинили козаків. Лядським полковникам

Обухові й Магнушевському вони сказали їхати собі геть, а самі звернулись до козаків:

— Панове товариство. Пан Залізняк з товариством кличе нас на ляхів, за нашу батьківщину, що вони її забрали, за віру та за волю народу, що хочуть ляхи повернути собі в неволю. А чи згода буде разом з нашими братами йти на ляхів?

— Згода! Згода!—загукали козаки тай почали вітатися з гайдамаками. Це було 14 червня 1768 р.

Тепер все народнє військо: козаки й гайдамаки пішло до Уманя, а вели їх вже два отамани—Гонта й Залізняк.

А в Умані ще не знали, що гайдамаки так близько. І тільки 18 червня їх побачили там з вежі.

Найсамперед Гонта й Залізняк почали нищити табори, що стояли за містом, бо так багато набігло туди народу, що ставали в шатрах на полі, а в степах уманських не вміщалися. Ляхи перелякались, не знали що робити. Губернатор Младанович малодушив; лише дякуючи капитанові уманських жовнірів Ленартові та інженірові Шафранському можна було завести в городі лад. Цей Шафранський служив колись у пруському війську. Шафранський та Ленарт роздали зброю не тільки війську а й жидам і навіть школярам. Засіли за мурами й почали стріляти на гайдамаків. Так ляхи відстрілювалися тридцять годин, аж поки в них не стало пороху та води, а козаки

тим часом підкопувалися під вали та під грядом куль рубали частоколи.

Щоб добути води, ляхи почали копати криницю, але на глибині 30 сажнів напали на скелю. Замісць води мусили пити мед. вишнівку, вино від того хмеліли й вносили нелад у військо. Де-хто вже почав був втікати з міста до гайдамаків. Так втікли фільваркові слуги й арештовані гайдамаки, а за ними й де-які уманці. Шляхта та міщане захотіли віддатися гайдамакам на змилування, але инші казали, що не дадуться Залізнякові й Гонті. Губернатор Младанович хотів здатися теж.

Він умовив жидів вивезти Гонті й Залізнякові кілька возів дорогих сукон, щоб легше було починати розмову про віддачу Уманя. Гайдамаки прийняли подарунки й на другий день почали переговори з ляхами. Гонта почепив білу хустку на списа, під'їхав до брами уманської й переказав, щоб до нього вийшов сам губернатор і відчинив браму. Младанович послухав; за ним-же пішли міщани з хлібом й сілю й все гордовите панство. Пани йшли оточені своїми слугами. Губернатор хотів говорити з Гонтою, але хтось з панів став наступати на гайдамаків, наміряючись самопалами.

Як тільки побачили це гайдамаки, всі разом почали стріляти. Далеко по всіх усюдах розійшлося голосне грюкання, димом застелило всі

поля. . Гайдамаки ускочили в місто. Дурно вже німецький інженір казав бити по гайдамаках з гармат: вони зривали тільки землю, бо гармати брали високо на поле, а гайдамаки вже були в місті й розправлялися з ляхами.

Не один поліг тоді головою. Де-які лицарі польські зщіплювалися з гайдамаками і боронилися, але більшість просила помилування, та його вже не було, і гайдамаки підіймали ляхів на списи, кололи й сікли, а де доводилося гайдамаці впасти неживим від лядської шаблі, то він умірав з молитвою на вустах про волю і славу України.

Вславився тоді не один добрий козак чи гайдамака, а найбільше Залізняк, Гонта, Швачка, Неживий, Бондаренко, Журба, Тимченко. Хоч дехто з них і не був в самому Уманю, та народові здалося, що вони всі разом були там.

Ой пішов Швачка з голкою шити,
Ляхів, жидів попід Умань душити,
А наш Неживий цокоче,
А-ж Умань зубами скригоче.
А Журба ходячи зажурився,
Що, головка бідна, Умань загорівся,

Губернаторові уманському Младановичові пощастило сховатися від гайдамаків в костьолі. Там чекав він, щоб віддати себе Господеві, бо в Умані почалася правдива різня й кров лилася річками. Люде казали навіть, що Гонта не пожалів

своїх двох синів і заколов їх, бо вони були католики. Ту сумну й тяжку картину, крівавими й страшними словами списав Тарас Шевченко, але те не зовсім відповідає правді, бо в Гонти був лише один син, та й той воював ляхів разом з гайдамаками. Не можна тому поняти віри й через те, що добре серце Гонти милувало навіть ворогів. Він, де міг, стримував гайдамаків від різні й так врятував від смерти багато народу. Він намагався навіть оборонити від гайдамаків де-яких лядських ватажків, але гайдамаки відшукували їх і вбивали.

Було вбито й губернатора уманського Младановича, та сім'ю його Гонта таки врятував, і Павло та Вероніка Младановичі—діти губернаторові лишили нам записки, де розповідають про всю Коліївщину, як вона була.

Гайдамаки, вбиваючи своїх ворогів, не зачіпали жінок і тих, хто видавав себе за людей руської віри. Віру вони так шанували, що було як почують псальму до Св. Миколая або до Пречистої Діви, то припиняли бійку й, знявши шапки, слухали співи св. пісень.

Бувало так, що вже привязаних до стовпа на розстріляня ляхів милували, вчувши пісню до „Пречистої Діви". Ту псальму до Божої Матері досі ще можна чути від лірників. Вона жалібно нагадує про ті часи, коли гайдамаки й увесь наш народ не мали иншої утіхи в своїй

біді, окрім надії на Пречисту Матір Божу... В ті польські часи було безмірно зле жити нашій Україні. Про те козаки милували ляхів й багатьом з них давали життя. Гонта багатьом жінкам і дітям ляхів казав заходити до церкви, щоб їх гайдамаки не вбили; він звелів пан-отцям кропити всіх свяченою водою, а козакам казав, що ці люди вже хрещені на православну віру і гайдамаки їх не зачіпали.

Жидів-орендарів, одначе не милували, їх упало в ту пору велике число по всій Україні. Жидівські книги кажуть що від початку світа на них не було такої кари й такого плачу.

На спомин про Коліївщину жиди що року 20 число травня проводять з плачем, постом та молитвою.

За пару днів різня в Уманю зтихла і вже можна було, знищивши цю лядську твердиню, заводити порядок та лад в краю. Для того за три тижні після Уманської різні Гонта постарався зробити, щоб весь народ, який тільки є пішов у військо, бо ляхи викликали до себе з Польщі велику силу і ще просили помочі у цариці Катерини. З людей Гонта та Залізняк складали козацькі полки й розсилали їх у Полісся, на Волинь, Поділля, щоб вигонити звідти шляхту і заводити всюди самостійний козацькій лад.

Потрібний був якийсь заряд, для того, зібравшись на раду, вибрало військо старшину по

козацькому звичаю. Залунали сурми, бубни, бунчуки забрязчали, загрукотіли гармати... Залізняка військо обрало гетьманом України, найвищим її державцем, а Гонту настановили уманським князем-полковником. Після того весь завойований гайдамаками український край поділили на сотні (повіти) й послали в кожну сотню сотників. Сотники повинні були творити суд, всьому давати лад. Заводити давні республиканські звичаї.

Умань вичистили від трупів. Частину війська лишили в Уманю, а решту вивели до табору за місто. Новий уманський полковник Гонта так робив, щоб військові було добре й весело. Доставлялося сюди багато харчів, а часом наймалися музики й заводились танці. На музики сходився увесь Умань, навіть шляхтянки. Тим часом Залізняк по всьому краю заводив козацтво. Вже тепер панщини не було.

Україна була вільна, мала свого гетьмана, свою старшину, своє військо. От тоді то з'явилося багато славних співів про гайдамаччину, оповідань і картин, що малювали гайдамацьку завзятість та лицарство. Такі картини з постаттю гайдамацького ватажка Мамая можна ще й доси здибати на Вкраїні. Мамай сидить собі й грає на бандурі, коло нього висить на дереві шабля, а на землі рушниця та инша зброя, там-же ріг з порохом й банька, вдалені встромлено в землю спис, коло

нього привязаний гайдамацький кінь, товариші— гайдамаки варять страву, а инші вішають ворогів.

Це памятки тієї доби, коли наш народ не хотів поневірятися гнобителям і стояв за честь своєю власною силою.

Одначе не судилася доля Україні, бо на гайдамаків прийшла раптом біда від тих москалів, що їх король випросив у російської цариці Катерини на підмогу проти конфедератів. В дійсности-ж цариця звеліла, щоб те військо, що воювало з конфедератами, йшло теж і на гайдамаків. Командував московським військом ґенерал Кречетніков, що під той час став під Бердичовом.

Кречетніков, не довго думаючи, одрядив до Уманя донських козаків та чимало піхотинців під орудою полковника Гурьєва. Ляхи-ж послали своє військо під проводом пана Стемпковського. Гурьєв був чоловік лукавий. Він надумав хитрощами зловити, чи вбити Залізняка й Гонту, бо тоді вже не трудно було-б з гайдамаками справитися. Він знав, що инші старшини розійшлися були по своїх сотнях, де заводили нові порядки.

Отож, прийшовши під Умань з донцями, поки що без піхоти, яка відстала, Гурьєв став своїм табором біля табору Залізняка й казав гайдамакам, що він воює проти конфедератів й хоче допомогти гайдамакам вигнати ляхів. Гайдамаки повірили, що москалі прийшли їм на поміч, бо

ходила чутка, ніби цариця сама послала на Україну Залізняка, давши йому Золоту Грамоту.

Гурьєв, поки до нього йшла піхота, підходив до Залізняка й казав, що зараз конче треба йти на Волинь виганяти шляхту. Такі балачки тягнулися кілька день, поки до донців не прийшла підмога з московської піхоти.

Коли Гурьєв довідався, що піхота йде, то звелів донцям йти до гайдамаків й там частуватися з ними, а другим звелів швидче захопити склади гайдамацької зброї та загнати гайдамацьких коней, піхоті-ж дав наказ обступити гайдамацький табор.

Гонту й Залізняка з старшиною було запрошено в намет до Гурьєва і тоді, як всі вони сиділи за столом, Гурьєв раптом дав гасло донцям, вони ускочили в намет, накинулись на українську старшину, перевязали її, а потім почали розбивати гайдамацький табор вкупі з піхотою; вязали сонних гайдамаків, вбивали на смерть, кували в кайдани, лиш де-яким гайдамакам пощастило втікти від тої напасти, бо їх не пускала піхота. До ранку уманського гайдамацького табору вже не було: 900 чоловіка гайдамаків і 200 козаків, серед них багато запорожців опинилися в неволі у Гурьєва, а решту була перебито та повтікала, не маючи зброї оборонятись.

Над спійманими гайдамаками москалі дуже знущалися. Офіцер Баратов напр., захопивши

кілька сот гайдамаків з ватажком Бандуркою, довго тримав їх в темних ямах, а потім, вимучивши їх добре, прикликав духовенство й зігнав до них багато людей. Тоді повитягав гайдамаків з ям, порозстановляв їх по над ямами і казав москалям прицілюватися на них, вбиті й поранені падали у ями й так не зосталося жодної живої душі. Згодом ті ями позагортали землею, хоча й чути було з них, як стогнали де-які недобиті гайдамацькі мученики. Добро гайдамацьке Баратов забрав собі.

Так само й Гурьєв, скоро по арешті, Гонту й Залізняка дуже мордував й що-дня давав їм по 300 буків, аж поки не передав гайдамаків ляхам, а запорожців та инших, що прийшли з лівого боку Дніпра—московським урядовцям (чиновникам).

Гонту Гурьев бив так, що все тіло його було вкрито ранами. Тримали його москалі в глибокій ямі й часами, коли надходили якісь шляхтичі, витягали його звідти, щоб позбиткуватися. Иноді Гонту витягали з ями й садовили в клітку й хто хтів над ним знущався. Раз були привели до нього дівчинку Младановича, яку Гонта сам видер з рук гайдамаків. Московський ґенерал Кречетніков, показуючи на цюю дівчинку вдарив Гонту палицею, щоб він встав. Немощний весь і покалічений Гонта повернувся й, бачучи, що ґенерал

показує на дівчинку, сказав: „хай її нечисть забере“. До такої розпуки довело його катування.

Жінку й дочок Гонти москалі заарештували й теж кілька разів били, а згодом десь їх заслали. Лише син Гонти разом з сотником Уласенком втік геть у Волощину. Все добро Гонтове Гурьєв пограбував і забрав собі.

Така-ж нещаслива доля спіткала й Максима Залізняка. Його разом з запорожцями, що були серед гайдамаків, після довгого знущання відпровадили до Київа й там (8 липня 1768 р.) замкнули в Печерську кріпость.

Для кріпости казна не давала грошей на удержання й від того Залізнякові там було дуже тяжко. Проте йому не довелося довго чекати суду: в м. серпні 1768 р. його засудили на Сибір, а Сибір тоді був страшний, несходимий, безлюдний, і що там було з Залізняком,—ніхто не знає. Кажуть, ніби він не стерпів того оточення і вмер там від тяжкого горя, скрути й нудьги по рідному краєві.

Нудьга його задушила
На чужому полі,
В чужу землю положили...

Инші-ж переказують, що Залізняк не міг стерпіти розлуки з Україною й втік з Сибіру на тихі води, на ясні зорі, щоб знов боронити рідний край від неволі, але тут несподі-

вано він начеб-то вмер в запорожських степах під Очаковим, де козаки висипали над ним високу могилу.

Разом з Залізняком не подаровано сміливости та щирости до пригнобленого українського народу й Мелхиседекові Яворському. Москалі хотіли його скарати за те, що він поховав голову вбитого ляхами й спаленого на вогні Мліївського титаря Данила Кушніра.

Мелхиседека москалі судили й послали „на покой“ в манастирь під догляд начальства. Там в манастирі він і помер.

В той час, як Гурьєв зрадливо сполонив Гонту і Залізняка, инші московські ґенерали тим самим способом позабірали гайдамацьких ватажків під Білою-Церковю в Наддніпрянщині, Поліссю й по инших місцях. Неживого, наприклад, заарештував полковник Чорба, викликавши його на переговори. Журба не дався піддурити москалям. Він виїхав на герць з Чорбою і його було вбито. Швачка теж став на бій з москалями.

„Крикнув Швачка на ссаула:
„Із коней до долу“!
Ох, не даймося, панове молодці,
Ми москалям в неволю“—

Співається про нього в пісні.

В бою Швачку було зранено і сполонено. Москалі забрали у нього багато корогов, гармат

та дрібної зброї, потім вкинули його до київської вязниці, а звідти відпровадили на Сибір.

Цариця видала маніфеста, щоб решту гайдамаків гонити й вбивати, але селяне не хотіли помогати москалям й через те гайдамаччина ще не швидко затихла. Гуртувались нові ватаги, як напр. ватага Майбороди коло Канева, Зайця, що прийняв на себе імя Швачки, Саченка, Губи й инш. Одною ватагою заправляв чернець Іеракс. Тепер гайдамаки боролися не тільки з ляхами, а й з московським військом. Отаман Саченко видавав листи від себе, де доводилося, що москалі такі-ж вороги українців, як і ляхи. Тої самої думки трималася ватага Губи, Тимченка, Панченка, Шостака.

Коло Ташлика ватага Драного добре була пошарпала москалів, а одного разу гайдамаки загнали їх аж заграницю—в Туреччину (в Балту, тепер под. губ.) й турки об'явили війну Росії, за те, що вона навела в Польщу своє військо,

Польські конфедерати, чуючи за собою руку турків, стали сміливіщі. Тоді москалі, не маючи сили справитися з ними, почали набірати з-поміж наших людей охочих. Але ті все одно били ляхів без розбору, не тільки конфедератів.

Були й москалі, що йшли разом з гайдамаками. Такий був капітан Станкевич та Маянович. Станкевич назбірав 1000 гайдамаків тай почав

розбивати ляхів, але на нього напалися москалі й побороли його.

Гайдамаки ще були-б трималися, як-би не вражі хитрощі й як-би не велика вража сила. Вони мусили притихнути й через те, що народ налякався страшних мук, якими ляхи карали спійманих гайдамаків. Ляхи й москалі всіх відпроваджували під Житомир в м. Кодню і там над викопаними величезними ямами кат відтинав кожному голову, а тіло спихав у яму. Як яма ставала вже повною, то її загортали й викопували нову. В Кодні карали навіть родичів гайдамаків, а заправляв карами Йозеф Стемпковський. Декого милував Стемпковський від смерти, але тим відтинав ноги, руки, обвивав руки клочом і, запаливши, водив по селах, щоб настращувати людей. За збиткування Стемпковськаго над нашим народом самі поляки прозвали його „Страшним Йозефом“. За те він добився свого й нові ватаги гайдамацькі вже перестали складатися, бо селяне боялися, щоб не опинитися в Кодні.

Але ті, що раніше пішли в гайдамаки, коли їх ловили, терпіли свої муки без страху, знаючи що страждають за правду і за рідний край.

Раз Стемпковський застукав 18 гайдамаків на сільському весіллю. Гайдамаки замкнулися в хаті й відстрілювались звідти. Ляхи почали на них стріляти з гармат й зробили 20 пострелів, одначе

хата зосталася цілою. Тоді ляхи підпалили хату, але гайдамаки так стріляли, обливаючи себе від вогню водою аж поки не впала стеля. Там вони й згоріли.

В Кодні коло Стемпковського військовий суд судив також і Гонту з уманськими бранцями, яких привели вперед з Уманя до Бару, а потім в Серби (на Поділлю), коло Могилева.

Старшим судиєю їм був шляхтич Ксаверій Браницький. Цей Браницький був ворог конфедератів і ніби то радів Коліївщині; він не ганьбив гайдамаків і не воювався з ними, а про те довелося йому тепер їх судити. Був-же це чоловік мягкосердний і він бажав полегшити кару гайдамакам, але не міг того зробити, бо його й самого ляхи-б роздерли. .

Що-дня до Браницького приходили жиди й пани й вимагали мук над гайдамаками; 10 липня 1768 р. Браницький написав до короля такого листа: „Тут всі раді, жиди і дідичі не дають мені спокою, радять четвертувати, палити, садити на палі, вішати немилосердно,—лиш чую: Карай! Розпни!“...

Не вважаючи на це, Браницький не хотів карати всіх, а лише де-яких. Більшість засуджених в Сербах гайдамаків він гадав заслати на роботи в Камянець, Львів, Увяздів, але пани, ті самі, що ще недавно, піднявши поли, втікали від

гайдамаків, тепер завзято накидалися на них й казали, що будуть самі їх катувати. Домагалися навіть, щоб перерізати всі села, звідки були підсудні, всіх жінок і дітей.

Поки йшов суд, ляхи знов скасували на Україні козацькі порядки і сомостійність. Людей знов тоді мали за бидло, знущалися, вбивали, карали, як хотіли, й так забили людям памороки, що вони викинули з голови гайдамаччину й в наш час зовсім вже забули й про Гонту і про Залізняка. Багато людей наших не знає про цих лицарів, забули, що ми діти великих прадідів, як заповідали й нам до смерти любити свою Україну.

Суд лядський та король польський, як тому Браницький не противився, не помилував жодного гайдамаки. Суд постановив гайдамаків перевішати по великих містах, містечках та селах на страх людям, а старшин пошматувати. В памяти народній від Кодні залишився після того крівавий слід. Відтоді до наших днів затрималася недобра лайка: „Бодай-би тебе Кодня не минула“.

Тоді всюди: в Тульчині, Ладижині, Немирові, Брацлаві, Білій Церкві, в Умані, в сотнях містечок і городів встрашили ляхи людей своїми карами над гайдамаками. Не один, що живий зостався, малодушно схиляв свою шию в гірку неволю, не один був радий врятувати своє життя й жити хоч-би в панськім ярмі, але були й такі, що неі

могли стерпіти нової неволі й втікали геть в Волощину, або в Туреччину на Дунай й там від турків мали більше щастя й волі, ніж від ляхів і москалів.

Та найгірше зо всіх тая „Кодня“ вдалася в знаки славному Гонті. Пісні народні переказують, як його вели до вязниці і як там його рубали.

„Узяли пана Гонту
По під білі боки,
Тай повели Гонту
У той дім високий.
Посадили Гонту
На тисовій лавці,
Зарубали пана Гонту
У неділю вранці“...
„—Та годі тобі, пане Гонто
Умань воювати,
Було б тобі, пане Гонто
Ляхів не займати“.
Ой, одні ляшки
Вже Гонту рубають,
Другі ляшки
Коня розбірають...

На ділі мучили Гонту лютіще, і не в Кодні, а в Сербах, коло Могилева. Суд звелів був, щоб перед тим, як зарубати Гонту на смерть, щоб його цілих 14 день катувати. Вперед мали йому

вирвати язика, щоб не міг ганьбити мучителів, після мали садити його на розпечене залізо й що-дня цілих 10 день лупити з нього шкуру по одному пасові, на 11 день Гонті мали відрубати ноги, на 12-й—руки відтяти, в 13-й день вирвати живим серце, а тільки на 14-й день відтяти голову.

Після того всі шматки тіла Гонтового мали розвести по 14 українських містах й поприбивати до шибениць.

Браницький одначе, цей присуд полегшив тим, що велів не виривати Гонті язика й вбити його не в 14 день, а на третю добу, щоб знущатися вже над трупом Гонти. Сам Браницький не міг витерпіти, як ті знущання робилися й втік з Сербів; а безсовістна й жорстока шляхта рада була мститися й над мертвим.

Гонта дуже мучився, але терпів. Після сповіді він був спокійний і навіть веселий. Кат почав йому рвати шкуру—він ні зойку. Ляхи дивувалися. Один шляхтич просив перед тим Гонту щось йому подарувати на спомин й Гонта сказав, що подарує дорогий пояс. Лях думав що в тім пасові (чересі) буде багато грошей й тепер, як привели Гонту на муки, нагадав Гонті за його обіцянку. Гонта сказав йому:

— Я, пане, не забув за своє слово, перший пас моєї шкури хай буде вам поясом.

Не кожен так міг-би відважно вмірати, ще й з жартами. Лише козак так вмів вмірати—та ще той, хто став за праве діло, бо не для грабунку, не для лакомства нещасного Гонта був злучився з гайдамаками, а за святу правду, за волю і щастя рідного краю.

Через три дні відрубали Гонті голову й тіло мученика впало бездихане.

Після того, як скатовано Гонту, ляхи цілих 10 день збиткувалися над його тілом. Багато козаків та гайдамаків не могли чути пре те; де-хто сам накладав на себе руки.

Імя Гонти після того довго памятали на Україні. Всі чекали, що гайдамацькі часи ще вернуться й тоді поведе гайдамаків Гонтів син, що мав прийти з Волощини. За того сина Гонти оповідали, що він великий лицарь. Щоб показати свою силу, він казав начеб-то стріляти на себе з гармати кулями скованими одна до другої ланцюгами й після пострілу спіймав однією рукою ті кулі на льоті. Оповідали ще багато де чого про силу Гонтового сина; казали, що він може бігати по списах цілого війська, що він нічого не боїться і непереможний.

Чекали навіть, що не сам він прийде рятувати Україну, а й Гонта встане на оборону рідного краю з великим військом, бо багато було ще людей, які не знали про смерть Гонти. Аж коли

повезли по Україні шматки Гонтового тіла, тоді сповнилась жалем і плачем до славного отамана вся наша земля.

Тяжко оплакував український народ смерть Гонти. Плакали буйні вітрі з дощами, коли обвівали кости Гонти, розвішані на шибеницях, та клекотали жалібно птахи, як видерали йому з чола ясні очі.

Старі люде казали, що голову Гонти на високій тичці було видко коло Сербів, ще не задовго до скасування панщини й ляхи ніби пильно доглядали, щоб ніхто її звідти не здійняв. Слід від тих ям, де тримали гайдамаків та Гонту в Сербах є до цієї пори.

У багатьох людей переховуються ще й ті ножі, що святили гайдамаки, йдучи на Умань. Вони ковальської роботи, довгі, на пів-аршина, й гострі з обох боків.

Так само в Росошках Уманського повіту, в рідному селі Гонти, стоїть досі ціла побудована ним церква й на одвіркові її вирізано імя Гонти, а по музеях і у де-кого з людей переховуються портрети Гонти, його листи, печатки, та образи, на яких змальовано Коліївщину.

Після Коліївщини настала знов неволя. Гонтового сина, що мав прийти з Волощини на Україну мститися за смерть батька й за гайдамаків, люде даремно виглядали. Він пропав без вісти.

Після ж люде помало звикли до ярма. Залякані ляхами вони робили панам панщину. І навіть тоді, як Польщу ділили не встали на оборону своїх прав. Так наш народ пробував у панщині і в московській темній безправности аж до нашого часу.

Але-ж слава Залізняка й Гонти з товариством не вмре між нами до віку.

LIBRARY U. OF I. URBANA-CHAMPAIGN

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 085813340

Склад видання:
Ґуртова Книжна Комора
Т-ва „Час“ у Київі.

Ціна 1 карб.